

הרב אברהם יוסף תבצלת שליט"א

ממשיכי בעלי התוספות תוספות אלפס עמ"ס שבת

תשובותיהם וספריהם של ראשוני האחרונים, תרומת הדשן, מהר"י וייל וחבריהם, מיוסדים על הפוסקים שנתקבלו בתפוצות ישראל: הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, המרדכי, האור זרוע, הטור ותוספות אלפס. כולם ידועים עד היום מלבד "תוספות אלפס" שנשכח ואבד מלב. והלא דבר הוא, היאך חיבור שהיה מאדני ההלכה במשך מאות בשנים אינו ידוע עתה אפילו לצורבא מדרבנן.

ואלו הפוסקים שהביאו מתוס' אלפס: הגהות ברכות מהר"ם¹; המהרי"ל בתשובותיו ובמנהגי מהרי"ל, המהרי"ק, מהר"י ברונא, מהר"י וייל, מהר"ז בינגא, מהר"ם מינץ, רבי אייזיק שטיין מפרש הסמ"ג, תרומת הדשן, מהרז"ך בעל היריעה, מהר"י מינץ ושאר גדולי הארץ.

בבתי עקד ספרים אשר ברחבי העולם מצויים כמה כתבי יד של הרי"ף, מוגהים מסביב, אשר לא נתברר טיבם עד עתה. כולם עשויים באותה תבנית: רי"ף באמצע, רש"י בצד הפנימי וליקוט פסקי ראשונים בצד החיצוני. הרב שמואל כהן בספרו על המרדכי² בדק אחד מכת"י אלו וראה בו נוסח של המרדכי "הארוך" השונה מן המרדכי שבדפוס³. א' הלפרין בדק את כתה"י שנית ותמה על הרב ש' כהן: "ולפלא בעיני שהמחבר לא הרגיש עד כמה שונה כת"י זה משני חבריו ועד כמה מועט המשותף שבהם... כת"י זה הוא בעצם של הרי"ף, כאשר מסביבו על הדף שני פירושים. האחד פרשני שוטף, במתכונת פירוש רש"י, והאחר – במתכונת התוספות שעל הגמרא, ומבוסס במיוחד עליהם"⁴. כעין זה העלה גם אחד המחקרים האחרונים על הרי"ף: הרי"ף מופיע בכתב מרובע באמצע העמוד וסביב לו בכתב רבני הפירוש... שהוא קובץ של פסקי הרבנים ובמיוחד פסקי המרדכי⁵.

1. במהד' י-ם תשמ"ח נוספו הגהות שלא היו בדפוסים הקודמים. הצד השווה שבהם שכולם נכתבו בסביבות השנים קנ-רנ.
2. נדפס בהמשכים ב"סיני" כרכים ט-טו. גם הרב נתן נטע רבינוביץ, בהקדמתו לדק"ס, הגיע לאותה מסקנה.
3. אודות ההבדלים ביניהם ראה: מרדכי השלם עמ"ס ר"ה, מבוא.
4. מבוא לספר המרדכי השלם, מכון ירושלים תשנ"ב, עמ' ה'.
5. הלכות הרי"ף עמ"ס פסחים, יו"ל ע"י הלל היימן, י-ם תש"ן, עמ' 8 ועמ' 13.

והנה כל מה שמביאים האחרונים מן הספר "תוספות אלפס" נמצא בהגהות אלו. לא נאריך בראיות, שהרי הן כתובות עלי ספר - ב"מוריה" שנה יח גליון יא-יב (רט"ו-רט"ז). אם כנים אנו בזה הרי שהזיכור שנשתמר בחמשת כתבי היד שלפנינו⁶ הינו "תוספות אלפס" שהביאו הפוסקים ולא סתם "קובץ של ספרי הרבנים".

יתר על כן לעיתים מביאים הפוסקים ציטוטים מן האלפסי והדברים נמצאים בחיבור שלפנינו, ולא ברי"ף. למשל, המהר"ם מינץ כותב בתשובה: "איתא במרדכי ובאלפס שפסק מהר"ם ז"ל...".⁷ והדבר ידוע שהרי"ף קדם למהר"ם ולא יכול להביאו, וצ"ל של"תוספות אלפס" קרא "אלפס".

אם קביעה זו נכונה הרי שניתן ליישב כמה מתמיהות האחרונים בענינים אחרים. המרדכי בספ"ט דברכות מביא שתי שיטות אם אורח מברך הטוב והמטיב על שינוי יין. וסיים בזה"ל: "האלפסי פסק דאכסנאי ואורח לא יברך הטוב והמטיב כי אין זה הטבה כיון שאינו שלו". בכמה כת"י של המרדכי משפט זה אינו נמצא ונראה שנוסף מאוחר יותר⁷, אולם תוספת זו בשם הרי"ף היא.

וכתב הב"י, או"ח סי' קעה, וז"ל: ומה שכתב בשם האלפסי בדותא היא, שלא נמצא כן בדברין, עכ"ל. אבל הב"ח נראה לו לקיים פסק זה, וכתב שם על דברי הב"י: אין ספק שבתשובה פסק הרי"ף כך, והכי נקטינן, עכ"ד.

אמנם אליבא דאמת - אין צורך בהשערות. חכמי אשכנז, ובכללם אותו ת"ח שהוסיף בספר המרדכי, היו קוראים "אלפסי" גם לספר תוספות אלפס, כמו המהר"ם מינץ דלעיל. גם פסק זה אינו מהרי"ף אלא מבעל תוספות אלפס.

פסק השו"ע בהלכות טריפה: ריאה שנמצאו בה אבעבועות אפילו הם גדולים הרבה... אם היו מלאים מים זכים הרי זו מותרת... מים סרוחים או עכורים הרי זו טריפה. עכ"כ⁸. והוסיף הרמ"א: ורבים מכשירים אפילו בעכורים וסרוחים, וכן המנהג. ופירש הט"ז בס"ק א': אפילו בבועות גדולות מאד ולא חיישינן לבדיקת סמפונות וכ"כ רש"ל. עכ"ל.

וכתב הפמ"ג וז"ל: והרי"ף לא הביא בדיקת הסמפון, ותמהני ממה שכתב ביש"ש בפרק

6. פפד"מ 10, מס' 170. לונדון ב"מ 049.17. בודלי 7 Opp 546. פרמה 3273. ברלין 6-11. פריס 311.

7. ראה באריכות בספר המרדכי השלם עמ"ס ברכות. ועי' לפי שעה בהגהת תלמיד הרמ"א שם.

8. יו"ד סי' לז.

אלו טרפות סי' לז בשם מהר"י-וייל דמשמע מתוך האלפסי דבועא גדולה ונוגעת בסמפון צריך בדיקת הסמפון, והרי הב"י אומר שהרי"ף לא הביאו... ואולי בהגהות הרי"ף מצא כן. עכ"ל. ולפי מ"ש למעלה הדברים פשוטים. מהר"י וייל כינה גם את תוספות אלפס "אלפסי" והוא שפסק כהרמב"ם. ולזה התכוון הפמ"ג באומרו "אולי בהגהות הרי"ף מצא כן".

הוצא לאור על ידי

הוצא לאור על ידי

הוצא לאור על ידי

בספר זה, היוצא לאור לקראת חנוכה השתא, ביכרנו להביא את החלק השייך להלכות חנוכה, והוא רוב פרק במה מדליקין. ויה"ר שנזכה להו"ל מסכת זו בשלמותה, ואולי החיבור כולו. את צילומי כתה"י קבלנו מהמכון לתצלומי כת"י בירושלים. התודה והברכה לעובדיו הנוהגים כי מאז ומתמיד בעין יפה.

הוצא לאור על ידי

הדפסה ברזולוציית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה
חזון ישעיהו <ספר זכרון> : דבוקרס, אליקום בן ישעיהו אריה לייב {3}{0} עמוד מס: 29 הודפס ע"י אוצר

פרק במה מדליקין

[כ, ב] עד כאן פסול פתילות מכאן ואילך פסול שמנים. בניי נרבונוא אוסרים נר שעוה שלנו ומפרשים הכי: מהו ליגזור פסול נר פתילות, שאם שם נר של שעוה בשמן יהיה אסור קמ"ל מכאן ואילך פסול שמנים, דכיון שיש בו שמן כשר מותר, אבל בנר שעוה בלא שמן אסור להדליק. ולא נהירא², דאם אסור להדליק בלא שמן כי הניחה בשמן נמי אסור, דאמרינן לקמן כרך דבר שמדליקין בו על גבי דבר שאין מדליקין אסור. אלא ודאי כי לא הניחה בשמן נמי שרי. תוספות.

[כא, א] אבל להקפות מותר.³ מכאן נראה⁴ שמותר ליקח פתילה של קש ולכרוך עליה פשתן או צמר גפן או קנבוס כגון אותם שעושין בפמוטות של בית הכנסת שאינן עשויין להדליק אלא להעמיד את הפתילה בעומד. וגמי ספק אם אסור לעשות ממנו פתילה, (וא"כ) [וא"ת] שהוא אסור, כמו כן אסור לכרוך על הגמי פשתן או צמר גפן דהא אמרינן⁵ כרך דבר שאין מדליקין בו ע"ג דבר שמדליקין בו אסור אבל להקפות להעמיד הפתילה שרי⁶.

1. לשון התוס' בד"ה עד. במרדכי סי' רסב - בקיצור ובשינוי רב.
2. כ"ה בתוס' הרא"ש. בתוס' שלפנינו: ולי נראה. במדרכי (בנדפס ובכ"ב) ליתא.
3. בבאור דין זה נחלקו הראשונים. רש"י פ' להקפות להחזיק את הפתילה שלא תטבע בשמן, ור"ח פירש להקפות להעבות ראש הפתילה להרבות אורה. רבינו נוקט כשיטת רש"י ולפיכך ד"ק דמותר. והנה הרי"ף העתיק דברי רבינו.
4. חננאל מילה במילה וצע"ג היאך "חיבור האלפסי", כפי שקראו האחרונים לחיבור זה מפרש את הגמ' להפך משיטת הרי"ף ואפילו בלי להזכירו! ואמנם אפשר שרבינוגירסא אחרת היתה עמו בספר הרי"ף וכמו שכותב המ"מ פ"ה מהלכות שבת ה"ו: כתוב בהלכות זה הלשון להקפות להקשות הפתילה וכן פירש"י ז"ל כדי שתהא הפתילה צפה ולא תטבע בשמן. הרי שהרי"ף ס"ל כרש"י! וע"ע בט"ז רסד ס"ב.
5. אולי ר"ל מכאן - משיטת הרי"ף, דהרי חיבור זה על הרי"ף הוא. אמנם כל דבריו כאן מקורם במרדכי סי' רסד, וא"כ יש לפרש דמון הש"ס נראה. ועי' בהערה הקודמת.
6. בסוגיין. ועי' בתיקוני הגירסא במרדכי ע"פ הרמ"א.
6. עי' בר"ן כאן ונתבאר היטב בקהילות יעקב סי' טז.

[כא, ב] ש"מ אסור להשתמש לאורה. אלמא היכא דמותר להשתמש לאור הנר אסור להדליק כ"א משמנים שהתירו חכמים להדליק על השולחן. א"כ פעמים שנותנים נר דולק מע"ש תוך המרתף שיראה למשוך יין בלילה או בחדרו כדי שיראה לשכב⁷, אותו נר אסור להיות מחתיכת חלב על הפתילה כ"א משמנים שהתירו חכמים להדליק לצורך לאכול. שהרי נר חנוכה היו נותנים על הפתח מבחוץ ושם לא היו אוכלים, אלא לצורך תשמיש אחר קאמר⁸ דאסור להשתמש לאורה.

מרדכי⁹.

דאי לא אדליק מדליק. ויכול להמתין עד שתכלה רגל מן השוק, ומשם ואילך ליכא פרסומי ניסא, דאין מצוה בהדלקתה. וה"מ לדידהו שהיו מדליקין חוץ לפתח עד רשות הרבים ואין היכר לבני ר"ה יותר. אבל אנו מדליקים בפנים וההיכר הוא רק לבני הבית, יכול להדליק כל הלילה עד עמוד השחר¹⁰. וכן הא דאמר רב הונא¹¹ חצר שיש לה שני פתחים בשני צידי ר"ה צריכה שתי נירות, משום חשד, דאיכא דחלפי בהא ולא חלפי בהא, היינו דווקא לדידהו שהיו מדליקין בחוץ אבל אנו שאנו מדליקין בפנים ליכא חשד, אין צריך להדליק אלא בפתח אחד, דבני הבית ידעי דהשני פתחים של אחד הם. וכן הא דבעי הכא שיעורא משעת שקע החמה עד שתכלה רגל וכו', ה"מ לדידהו שהיה צריך גדול, אבל אנו אין אנו חוששין כלל. וכן עכשיו כשהרגילו להניח בפנים אין קפידא להניחה למעלה מי, דליכא פירסום¹². וכשמניחה מניח בצד שמאל של כניסת הבית כדי שתהא מזוזה בימין ונר חנוכה משמאל בטפח הסמוך לרשות הרבים. ואם בדלת עצמו מניח, מחציו לצד שמאל של כניסה. ונר של שמן שיש לו שתי פיות עולה לשני נרות. או קפה קערה על הנר שיש לו הרבה פתילות עולה להרבה נרות. מרדכי¹³.

7. כ"ה במרדכי כ"ב. במרדכי הנדפס: בחדר שהוא רוצה לשכב.

8. כ"ה במרדכי כ"ב. בנדפס: וקאמר. וע"ש בהגהת הרמ"א.

9. סי' רסג.

10. עכ"ל המרדכי, סי' רסה-רסו.

11. לקמן כג, א.

12. מקורו במרדכי סי' רסז. האחרונים נחלקו בהבנת דברי המרדכי כאן. הב"ח גורס כאן "דלקמן" ולפי"ז הדברים מוסבים אדלעיל, אפירש"י שדין הרואה באכסנאי נאמר. עי' טוש"ע סי' תרעו ובנו"כ שם ובביאור הגר"א גם סי' תרעז ס"ק ג'. במרדכי שלפנינו הגירסא: ולקמן. ומדברי החיבור שלפנינו כאן עולה בבירור שמילתא באנפי נפשה היא.

13. הלכה למעשה - הרשב"א והר"ן בסוגיין כתבו שדין הרואה הוא רק במי שלא הדליקו עליו כלל והוא חייב בנ"ח. אבל אכסנאי שאינו חייב להדליק גם כשהוא רואה אינו צריך להדליק. אבל הרמב"ם פ"ג מהלכות חנוכה ה"ד והרב המגיד שם, הראב"ה סי' תתמג והמהרש"ל בשו"ת סי' פה העלו שגם אכסנאי שמדליקים עליו בביתו יברך כשרואה נר חנוכה, אע"פ שפטור מלהדליק.

ולקמן¹⁴ מפרק קמא מדלקי עלי בנו ביתי ולכך אין צריך להדליק. ומ"מ צריך לראות
ההדלקה כדאמרינן בסמוך הרואה מברך שתיים¹⁵. וכן אורי.

והשיב הר"ם בנר חנוכה שלא הדליק בלילה ששוב אינו מדליק ודיחוי הוא כדאמרינן
הכא מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק. דאי לא אדליק מדליק משמע
דלא עשה מצוה מן המוכרח. וביום ליכא¹⁶ פרסום נס¹⁷ וכ"ש¹⁸ שבשאר לילות לא
ידליק¹⁹.

מוהר"ם היה רגיל בשמן זית¹⁸ בשרגות קטנות של מתכת. ומעמו היה שאם היה של
חרס היה צריך בכל לילה חדשים. דגרסינן בתוספתא דשבת אין מדליקין בנר ישן. והיה
מניחם למעלה מג' ולמטה מי'. דאע"ג דנדחית ראיתו של רבא בלשון דילמא קאמר,
דילמא כולי האי לא אטרחו רבנן.

וכשהיה מדליק הנרות היה מתחיל לצד שמאל ופונה דרך ימין דאמרינן כל פינות
שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין. וכל הנותר בשמן בלילה ראשונה מוסיף עליו בלילה
שניה וכן כל לילה. וכל שנשאר בלילה אחרונה שורפו בפני עצמו במדור אחת כדי שלא
יהנה ממנו, כי הנותר אסור בהנאה וכן שנינו בילמדינו ובפסיקתא¹⁹.

מרדכי.

קסבר כבתה אין זקוק לה. ונראה דנר חנוכה אין להשתמש לאורה, דרב ור' יוחנן אית
להו לקמן דאמ' נר חנוכה אסור להשתמש לאורה ואם כבתה אין זקוק לה ואב"י קבלה.
והא דנקט אסור להרצות מעות כנגד נר של חנוכה משום בזוי מצוה מכלל דשאר דברים,

14. לשון המרדכי: וביום אין פרסום הנס ניכר. עכ"ל. וסברתו נראה פשוט דשרגא בטיהרא ניחא ליה.

15. במרדכי כ"ב נוסף כאן: פרדס. ע"כ. ועי' בפרדס סי' קמט ובשבה"ל סי' קפו.

16. צ"ב מדוע הוא כ"ש. ואולי הוזה מהר"ם לספירת העומר, ושם אם ספר ביום בלא ברכה, יכול
להמשיך ולספור בשאר לילות ואם לאו - לא יברך בשאר לילות. וראה או"ח שם שפסק שיש
להדליק כל שמונת הימים באותו מקום. ועדיין צ"ב.

17. לכאורה הכוונה שאם לא הדליק לילה ראשון לא ידליק עוד נ"ח בשנה זו. אבל לא מצאתי לו חבר
בזה. המאירי כאן כתב שאם לא הדליק לילה ראשון מברך בלילה שני ג' ברכות. הרי דפליג להדיא
על המהר"ם. וא"כ א"א לפרש כן. הרב י' שטרנברג העירני דהס"ד של מהר"ם - שיוכל להשלים
ולהדליק בלילה הבא פעמיים, כמו בתפילה שמשלים בתפילה שאחריה. ופסק מהר"ם שבנ"ח א"א
להשלים.

18. הרמ"א מגיה במרדכי כאן שצ"ל: בשבת. (ועי' הגהות רמ"א בד"ו). ומ"מ עי' להלן שמקומם למעלה
מג' ולמטה מי', וזה ודאי קאי אנ"ח. וכן המשך הענין.

19. עי' ב"י וב"ח סי' תרעז, ורא"ש בסוגיין, סי' ט'.

דליכא בזוי מצוה, שרי, כגון לקרות ולאכול. נראה דלאו דווקא הרצאת מעות, דה"ה כל שאר מלאכות לקרות ולאכול אסור להשתמש לאורה, דאפילו בשעת הסכנה שמניח על שולחנו קאמר רבא. בסמוך דצריך נר אחרת להשתמש לאורה. ומ"מ נהגו לעשות השמש גדול יותר מן האחרות שאם בא להשתמש ישתמש בנר של חול²⁰.

ולמהדרין נר לכל אחד. נראה לר"י שיש הידור כב"ה ליל ראשון אחת ומוסיף בכל לילה, כמו שאנו נוהגים. דאז איכא היכא בכל הימים²¹ כנגד הימים הנכנסים. אבל אם יעשה נר לכל אחד ואחד, אפילו יוסיף מכאן ואילך ליכא היכרא, שיסברו שכך בני אדם בבית. והיינו דקאמר ומהדרין מן המהדרין או כב"ש או כב"ה. ולילה ראשונה מברך ג' ברכות, להדליק ושעשה ניסים ושהחיינו. מכאן ואילך מברך שתיים להדליק ושעשה ניסים, דנס כל יממא איתא²².

[כב, א] מדליקין מנר לנר. וכן הלכה. הילכך מותר להדליק קינסא או נר של חול מנר מצוה כדי להדליק בו נר מצוה האחרת. וכן בנר של שבת, וכן בניירות של בית הכנסת. אבל נר של חול אסור להדליק מנר של מצוה, אם אין מדליק מאותו של חול נר מצוה אחרת, כדמוכח בההיא דאין שוקלין כנגדו דינרים של זהב²³.

מתירין מבגד לבגד. אע"ג דקסבר שמואל גופיה במנחות²⁴ ציצית חובת טלית הוא, אפילו הכי מתירין כאן שלצורך בגד אחר הוא עושה. אבל שלא להניח על בגד אחר אין לו להסיר אפילו ולשמואל²⁵. ומ"מ נהגו להסיר ציצית מטליתות של מתים וסומכים אהא דמסכת שמחות²⁶ ו' דברים צוה אבא שאול את בניו, הטילו תכלת מאפיליוני וכו'²⁷.

20. לשון המרדכי סי' רסט.

21. במרדכי ליתא "בכל הימים".

22. מרדכי סי' ער. בכי"ב חסר סוף דיבור זה.

23. מהמרדכי סי' ערא. ושם: דאין שוקלין כנגד מעשר שני דינרי זהב.

24. מא, א.

25. ע"כ מתוס' ד"ה רב, והובא במרדכי סי' ערב.

26. פרק יב.

27. במרדכי כי"ב נוסף כאן: ובתוס' האריכו.

[כב, ב] הדלקה במקומה בעינן. כתב הר"ר ישראל²⁸ דה"ה לנר של שבת. ובירושלמי דפרק הרואה גרסינן²⁹ המדליק נר של שבת צריך לברך להדליק נר של שבת, וכן בי"ט של י"ט אבל יום הכפורים³⁰ בלא שבת אין מברכין, דלא חשו לשלום בית אלא בשבת מפני כבוד השבת³¹.

[כג, ב] נר חנוכה עדיף משום פרסומי ניסא. ונראה למ"כ³² כשחל ר"ח טבת להיות בשבת מפטירין בניירות דזכריה ולא בהשמים כסאי, וקורין בתורה דר"ח קודם ואח"כ דחנוכה כדי שיפטיר האחרון בניירות דזכריה אדםליק מיניה. ואע"ג³³ דתדיר ושאינו תדיר תדיר קודם³⁴ וה"ל להקדים של ר"ח, מ"מ נר של חנוכה עדיף - משום פרסומי ניסא - לקדם³⁵.

ה"ג חזא דהוּו רגילי בשרגא. הבעל והאשה לכך אמרינן תרי גברי רברבי נפקי מהכא. ולקמן גרסינן חזא ודהוּו רגילה³⁶ (דהוּו רגילי) האשה לבדה היתה מתעסקת לכך אמר גבר רבה חד³⁷.

דבי נשי דרב שיוזבי. נראה לר"ת דכבר נפטר אביו ולכך אמר האי לישנא אבל מחיים הוה אמר דבי אביה. וכן אמר ר"ת בשם רשב"ם כשכותבין כתובה אם אבי הכלה קיים כותבין ודא נדוניה דהנעלת ליה מבי אבוה ואם נפטר כבר כותבין מבי נשא. ולרבינו שמשון משאנץ נראה דאין הפרש, דאשכחן נמי מחיים מבי נשא, לקמן

28. במרדכי: ה"ר יעקב ישראל. במרדכי כי"ב: ה"ר ישראל.

29. ברכות פ"ט. ובירושלמי שלפנינו ליתא.

30. במרדכי: ונראה דיום הכפורים וכו'.

31. עכ"ל המרדכי סי' רעג.

32. במרדכי: ונראה לר"י. בתוס': ונראה לרשב"א.

33. במרדכי כי"ב ליתא, מכאן עד סוף הדיבור.

34. זבחים פט, א.

35. מרדכי סי' רעד, ומקורו בתוס' כאן ד"ה הדר. ועי' בחידושי אנשי שם על המרדכי אות ב'.

36. כ"ה במרדכי.

37. מרדכי סי' ערה ומקורו תוס' ד"ה ה"ג. במרדכי כי"ב חתום כאן: תוס'.

פרק מי שהחשיך³⁸, בריה דרב הונא בר רב חייא אשכח לגבלא מבי נשא דקא גביל וספי לתורי בטש ביה, אתא אבוה אשכחיה. הילכך יכול לכתוב כל מה שירצה. וכן יכול לכתוב מבי אבוה אפילו לאחר מיתת האב, כדאיתא בגיטין ע"מ שלא תלכי לבית אביך לעולם אין זה כריתות³⁹. פי' דלעולם אגידא ביה. אפילו אחר מיתת האב נקרא בית אביה, שנאמר⁴⁰ שבי אלמנה בית אביך, וכבר מת שם אביה⁴¹.

מזכיר בהודאה. וכן עמא דבר להזכיר על הניסים בתפילה בהודאה ובברכת המזון בנודה לך. וטעמא משום (דנודה לך) [ודעל הניסים]⁴² הודאה היא ולא תפילה. אבל יעלה ויבוא די"ט ודר"ח מזכיר בתפילה בברכת עבודה ובברכת המזון בבונה ירושלים, דתרווייהו תפילה נינהו להשיב ישראל לירושלים⁴³. וכן יהי רצון בב"א.

38. קנו, א.

39. פג, א.

40. בראשית לח, יא.

41. מרדכי סי' רעו. במרדכי כ"ב נוסף: אבי"ה במשפטי הכתובה ותוס' בפ"ב דסוכה.

42. כצ"ל וכ"ה במרדכי.

43. לשון המרדכי.

החזון ישעיהו

כתוב "ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר ויהי קולות וברקים" (שמות י"ט). הקולות והברקים ניתנו בהר סיני והם חלק בלתי נפרד מהתורה, הקולות שאדם משמיע בעת לימוד התורה, והשמחה שאדם שמח בחידושי תורה, אינם חלק שולי, כי אם חלק בל ייפרד מעצמותה.

(הגר"ש רוזובסקי זצ"ל)